

**Nr 35 a och 35 b
Mjølkvärn och sågkvarn
under Oryd**

I bruk före 1654-ca 1900

Övre vattenfallet där sågen och den första mjølkvärnen låg. Nedre vattenfallet där nya mjølkvärnen låg

Övre vattenfallet. Rester av sågkvarnen.

Övre vattenfallet

Frälsehemmanet Oryd med sina kvarnar löd vid denna tiden under **Riddaretorp** i Kvinnesta socken. Ägare hade varit **Claes Arvidsson Ugglä**. Riddaretorp med underliggande frälsehemman ärvdes ca 1611 av hans dotter **Britta Ugglä** (1584-1651). Hon var gift med överste **Christoffer Ekeblad** (1592-1664) och de bodde på sätesgården Stola. Oryd kom sedan att ärvas av deras barn och barnbarn. Vidare ägörlängd till frälsegården Oryd under Nr 24 a gamla gården Oryd.

1698

Från Kammararkivet, Kvarnar och sågar 1698, Riksarkivet.

”Under Frällbehemmanet Oröd befinnes twenne Miöhlqvarnar och Een Såg; som således är Situerade (1) att den ena qvarnen Nüttias å en skölte frälße ägor, Men den Andra som ähr lagd i Ödes måhl med Sågan opå Samfält Marck Altså Resolverades (2) här öfwer att qvarnen på en skölte Grind blifwer utan någon Gravation (3) beståendes, och den andra Ödes måhl lagd, förbindes att wijdare upbyggies, Men som Sågan ähr belägen på Allmänningen håhls skog, och till lätt skiörning till qvarnarnes Huus behoft der om Kring. Nüttias Höst och Wåhr, beswaras med $\frac{1}{2}$ 4 Smörs Åhrliga Afgifft.
(Skrivet i kanten:) inhemptis dinsamme Resol. her öfwer hwar effter protocollet inrettes.

1 Placerade 2 Beslutades 3 Belåning 4Skålpund (1 skålpund = 425 gram)

Försök till tolkning: Tre kvarnar fanns som tillhörde frälsehemmanet Oryd, två mjölkvarnar och en sågkvarn. Den ena mjölkvarnen låg på Oryds mark (”enskild grund”) och nyttjades bara av gården.(Detta står även i Jordeboken 1687: ”En mjölkvarn alena till åbos nyttja”). Enligt kartan nedan var detta vid det nedre fallet, en ”bäckakvarn”, alltså en skvaltkvarn.

Vid övre fallet låg sågkvarnen och en ödelagd mjölkvarn på Hols bys skog, alltså allmänningen. Den öde mjölkvarnen skulle byggas upp igen, men det verkar inte ha blivit så. Sågkvarnen låg lättillgängligt för dem runt omkring.

Kvarnarna användes vår och höst och en avgift bestående av smör skulle betalas till frälsegården Oryd.

1704

Geometrisk karta över Oryds Frälsehemman från år 1704.

Förklaring till siffrorna på kartan ovan är ungefär:

9: En bäckakvarn inomgårds som åmaler till husbehov med höst och vårfloed

10: Dito utomgårds en sågkvarn dock högt fall som höst och vår sågas på och skattar ...4....till frälsemannen och 30 styck till Cronan.

11: Dito en ödelagd mjölkvarn utom (gårds).

En **"bäckakvarn"** brukar vara en **skvaltkvarn**, som används av ett eller flera hushåll till husbehov. Denna låg "inomgårds" , vid det nedre fallet, och ägdes av frälsegården Oryd. Den var inte beskattad.

Sågkvarnen och den ödelagda mjölkvarnen vid det övre fallet, verkade vid denna tidpunkt ligga "utomgårds" men tillhörde också Oryd.

1873

När gården Oryd är ute till försäljning år 1873 omnämns sågen och kvarnfallet.

På hemmanet Oryd i Hools socken utbjudes till försäljning en myckenhet skog, bestående af timmer och block samt spår-träd, tillsammans omkring 1,000 tolfter. Om hugade spekulanter så önska, säljes hemmanet som det befines; det består af $\frac{1}{2}$ mantal frälse samt en vattensåg med spånhyffel och ett qvarnfall, 20 alnar högt. Hus och jord äro i godt stånd. Hemmanet är beläget 1 mil från Alingsås och skogen nära flottvatten, som leder till Vårgårda station. (2150).

Ur Göteborgs Handels och Sjöfartstidning 1873-08-02

Oryd köptes då av byggmästare Anders Andersson ("Oryskan") som hade många bygguppdrag i trakterna, bland annat byggde han det gamla kallbadhuset i Gerdsken, Alingsås. Troligtvis tillkom det med hjälp av sågen här i Oryd och med virke från traktens skogar.

Kallbadhuset i Gerdsken. Vykort skickat 1908

Två byggnadsprojekt som utgått från Oryd.

“Gerdsken“ kommer det nybildade kallvattenbadhusaktiebolaget i Alingsås att uppkallas efter sjön med samma namn.

Vid sammankomst i torsdags med aktieegarne fattades, omtalar A. T., såväl detta beslut som att ingå till k. mt med begäran om fastställelse å vid sammankomsten uppläst och antagen bolagsordning. Badhuset, som å ritningen ter sig helt prydligt och lofvär att bli särdeles tidsenligt, skall som bekant läggas vid sjön Gerdsken och kommer att uppföras af byggmästaren A. Andersson i Oryd för ett belopp af 3,000 kr.

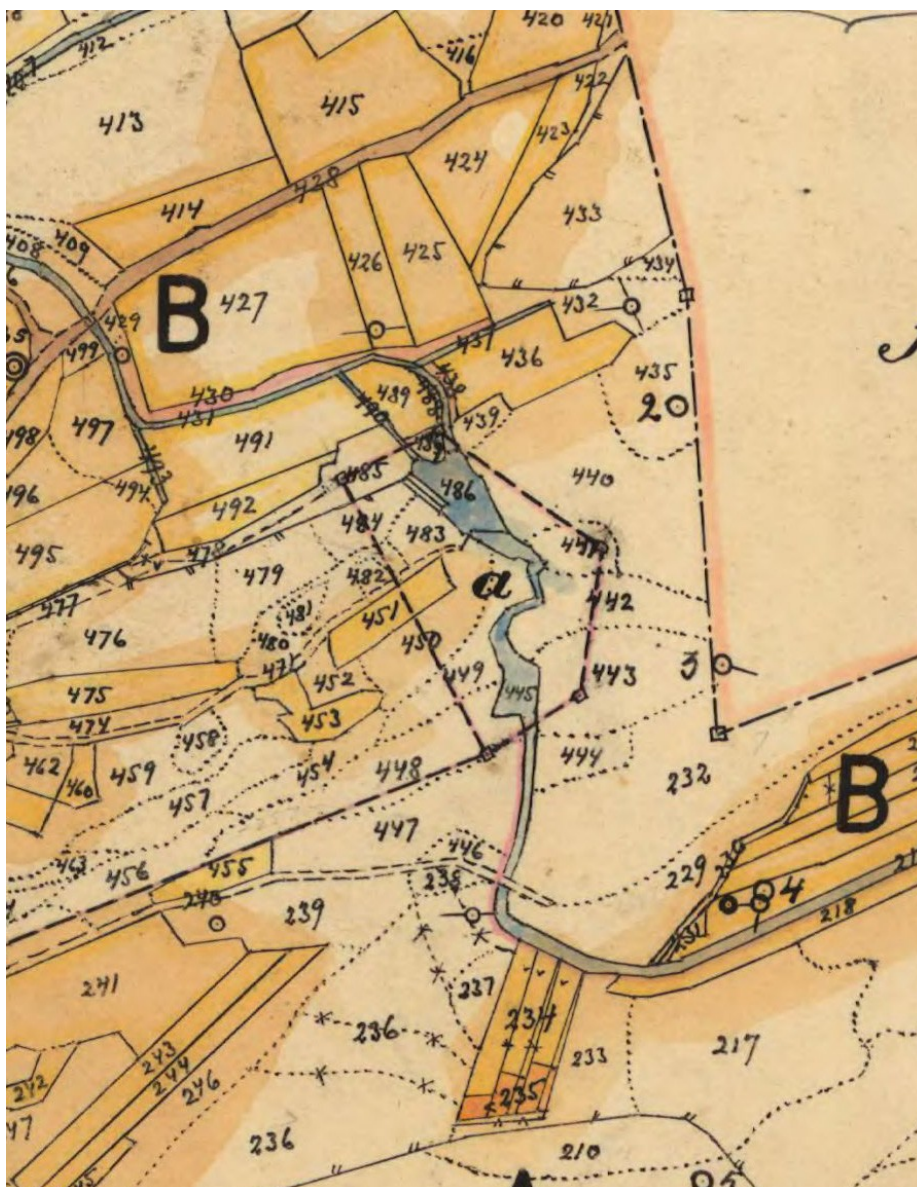
(Göteborgs Posten 17 febr. 1890)

Nytt sjukhus å Fristads hed. Inför Elfsborgs regementes förvaltningsdirektion för rättades den 22 mars å landskontoret här i staden entreprenadauktion å uppförande af ett sjukhus med dithörande uthus vid Fristads hed. Byggandet af det förstnämnda inropades af byggmästaren Stefanus Andersson i Myrekulla för 13,900 kr. och uthusen af byggmästaren Anders Andersson i Oryd, Alingsås, för 1,000 kr.; utropsprisen voro å det förra 19,800 kr. och å de senare 1,200 kr. — alltså erhöles de för 6,100 kr. mindre än hvad arméförvaltningen tänkt sig. e. B. T.

(Tidn. för Wenersborgs Stad och Län 3 april 1888)

1924

Skifteskarta från 1924

På denna karta från 1924 är sågkvarnen och den ödelagda mjölkvarnen borta.

Däremot ser man en långsträckt byggnad vid det nedre fallet. Det står dock ingenting om någon kvarn i texten till kartan. Kanske stod byggnaden öde.

Det är svårt att hitta uppgifter på när sågkvarnen lades ned. Det troliga är nog att den var i drift under tiden som byggmästare Anders Andersson ägde Oryd. Gissar att den var ur drift runt 1900.

Hur kan sågkvarnen ha sett ut?

Brunnsbacka sågkvarn i Hylte, Halland. Är förklarad som byggnadsminne. Man vet ej exakt hur gammal den är.

Lite allmänt om kvarnar ur brochyren "Malet, sågat och stampat" av Västarvet och Länsstyr. i VG Län.

Såg eller kvarn eller båda? Ordet kvarn har ibland satts samman med såg – sågkvarn. Begreppet sågkvarn användes främst som benämning på mindre sågverk som drevs på samma sätt som en mjölkvarn, det vill säga med vattenhjul eller vindhjul. Ibland benämns en vatten- eller vinddriven såg sågkvarn, även om man där endast bedrivit sågning

Nyttjandet av de olika kvarntyperna kan delas in i dels husbehovskvarnar, där skvaltkvarnen var den vanligaste kvarntypen, dels kvarnar för kommersiell drift där hjulkvarnen var den vanligaste. Denna uppdelning kan bero på att den större hjulkvarnen krävde virke av större dimensioner och god kvalitet. Hjulkvarnen hade ofta flera stenpar och byggdes vanligtvis av en kvarnbyggmästare eller en person med kunskap om kvarnbygge. I regel var det kloster, adelsmän, städer eller Kronan som lät uppföra hjulkvarnarna. Under 1800-talet lättades bland annat bestämmelserna beträffande husbehovskvarnar, så att jordägarna fick rätt att uppföra sådana så länge man inte skadade andras marker genom till exempel dämning. I Sverige kallas de kommersiella kvarnarna för tullkvarnar. Med tull menas betalning »in natura«, och fram till 1917 var det en del av spannmålen eller det malda mjölet. Efter detta år övergick man till att betala i kontanter. Kvarnägaren i sin tur betalade skatt eller tull till Kungl. Maj:t och Kronan eller staten.

https://www.vastarvet.se/SysSiteAssets/malet_sagat_stampat_web.pdf